

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Գ. ԵՐԿԱՄԵԱՅ ԾՐՋԱՆԻ

ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՋԱՑ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԻ

Երջանիկ ենք որ, ոգորմութեամբն Աստուծոյ, կարող կ'ըլլանք այս տարի ևս, ի լրման երրորդ երկամեակի հաստատութեան ընթաց Թարգմանչաց—Դուրեան գրական մրցանակի, գումարուիլ այս պատմական արահիս մէջ, հաղորդելու համար պատուարժան ներկայիցդ և բովանդակ լրութեան սիրեցեալ ազգիս՝ տեղեկութիւններ այս շրջանի մրցման ներկայացուած երկերու, անոնց վերաբերմամբ կատարուած քննութեանց և անոնց հեղինակներուն համար Ս. Աթոռոյս Ուսումն. Որոհրդոյ կողմէ տնօրէնուած պարգեւներու վերաբերմամբ:

Զուտ հայագիտական բանասիրութեան և գրականութեան նպատակաւ հաստատուած այս ձեռնարկը սկիզբէն իսկ նուիրուած լինելով մեր անմահ նախնեաց թարգմանչաց փառելի անուան և նոցա արժանաւոր հետեոյ մեր մեծ նախորդին և ամենուն սիրեցեալ Հօր հոգեւոյս Տ. Նշիւն Ս. Պատարարք Դուրեանի յիշատակին, այդ իսկ պատճառաւ՝ պարգեւաբաշխութեան այս հանգչեւ դարձեալ տեղի կ'ունենայ առաջիններուն եկեղեցական տօնակատարութեան և երկրորդին անուանատօնի վաղորդայնին. ուստի և պարտք է ամենուն նախ և յառաջ ուղղուիլ մտովի ազգին և իր Ս. եկեղեցւոյն պատմութեան և մատենադրութեան մեծագոյն փառքերուն, մեր հաւաքքին աննահանջ առաջնորդներուն և 15 դարերէ ի վեր մեր ազգային մատակարարին անայլալ սեեռակէտերը հանդիսացած «երկուց հաւասարելոցն» Սրբոց Սահակայ և Մեսրոպայ և իրենց աշակերտաց և դարբնութեան յաւելեալական աշակերտութեան գծին վրայէն իրենց հետեոյաց խորհուրդին, եւ մաղթել ի սրտէ որպէսզի բարութեանց Տէրը անշէջ պահէ անոնց ձեռքով մեր հողեւորական և ազգային կեանքին մէջ լուցուած լոյսը, և օրհնէ յիշատակը անոր որ այդ լոյսին ամենէն նուիրեալ վերարժարձողը եղաւ այս դարաւոր հաստատութեան մէջ. ամէն:

Վերջացող այս շրջանի ընթացքին, մերցանակի ներկայացուած են հետեւեալ չորս երկերը. 1. Հայ Անձնանունաց Բառարան. գործ Բրօք. Հրաչեայ Աճառեանի. 2. Հայոց հնագոյն պատմութիւնը ու լեզուն, բոս անպարզութիւններ, պատմաբանական մի փորձ. գործ Պ. Արշակ Սաֆրաստեանի. 3. Իրաւ-

պաօսներ. գործ Պ. Յակոբ Օշականի. 4. Դրական յիսմամեակ մը եւ իր մէկ ներկայացուցիչը, Յակոբ Օշական. գործ Պ. Մկրտիչ Պարսամեանի. — Այս չորսէն առաջինը, Աճառեանի երկը, զրկուած էր կանոնի, երկրորդ երկամեակի մրցման ենթարկուելու համար, բայց պայմանեալ ժամանակին փակումէն վերջ հասած ըլլալով մեր ձեռքը, յետաձգուեցաւ յաջորդ՝ այսինքն այս երրորդ շրջանին: Երկրորդը ստացուած է ժամանակին. իսկ վերջին երկուքը, Յակոբ Օշականի և Մկրտիչ Պարսամեանի երկերը՝ պայմանեալ ժամանակի հազիւ վերջին օրերուն: Ուսումն. Որոհրդը, նկատի առնելով ներկայացուած այս գործերուն թէ՛ պարունակութիւնը և թէ՛ անոնց ստացման հանգամանքները, պատշաճ դատեց այս չորսէն առաջին երկուքը միայն առաջադրել վերջացող այս շրջանի մրցանակին, իսկ վերջին երկուքին՝ այս մրցանակի ձեռնարկի նպատակին ո՛ր աստիճան համապատասխան լինելու և այլ հանգամանքներուն նկատառումը թողուլ յառաջիկայ՝ այսինքն վաղուէնէ սկսելիք չորրորդ շրջանին: Այս պատճառաւ երկու առաջինները միայն յանձնուեցան քննութեան. — Թող անդէպ չընկատուի յայտնել և յայտարարել այս առթիւ թէ, ըստ ոգւոյ նոյն իսկ գրական այս մրցանակին, որ, ինչպէս իր կանոնադրին մէջ մատնանշուած է արդէն, ըստ ամենայնի շարունակութիւնն է միայն երեսնի Սահակ—Մեսրոպեան—Իվմիրեանց գրական մրցանակին, պարտաւորուած ենք նախապատուութիւն տալ միշտ մեզ ներկայացուած երկերէն անոնց առաւելապէս, որոնք բանասիրական բնոյթ ունին, և մեր պատմութեան և մատենադրութեան հին, աւելի ճիշդ ոչ այժմեան շրջաններուն ուսումնասիրութեան են նուիրուած. և ասիկա՝ բացի վերե ցուցուած կանոնական տրամադրութենէն՝ այն պատճառաւ մանաւանդ որ մեր անցեալին գործերն ու դէմքերը աւելի արժանի և կարօտ են հետաքննութեանց, թէ՛ թոյլ չտալու համար որ ժամանակի մուկին մէջ անյայտանա անոնք հետզհետէ և թէ՛ որպէսզի իր սերունդը հաղորդուին անցեալի հիմքերուն հետ. և յետոյ, նաեւ այն պատճառաւ որ այլ ևս պատմութեան վե-

բարերորդ հարցերն ու անձերը ընդհանրապես աւելի անանձնական անկիւնէ մը կը դիտուին, և ըստ այնմ աւելի դիտականօրէն առարկայ կ'ըլլան ուսումնասիրութեան: — Բայց անցնինք խօսելու ներկայացուած գործերու մասին: — Հայ Անճնանուանց Բառարանը, մեքենագրեալ 1743 էջերէ բաղկացած մագիստրական գործ մըն է, ինչպէս միայն պիտի կարելի ըլլար սպասել իր մեծատաղանդ և գիտուն հեղինակէն: Անառեան, որ մեր զրականութիւնը հարստացուցած էր, բացի հայագիտական բառարանութեան կալուածին պատկանող բազում մեծարժէք գործերէ, որոնց թիւը 61 է (40ը տպեալ, 21ը անտիպ), պատրաստած է նաև բառարանական երկու ստուար երկեր, «Հայերէն գաւառական բառարան», Թիֆլիս 1913ին, իբրև Թ. հատոր էմինեան Ազգագրական ժողովածուի, և որուն ամենաընդարձակին պատրաստութեան ձևը նարկած էր վերջին տարիներու Երևանի մէջ, և մանաւանդ «Հայերէն Արմատական Բառարանը», վեց հատորներէ բաղկացած՝ ընդամէնը 8344 վիմատիպ էջերով՝ և յաւելուածական տպագիր հատորէ մը, 209 էջ, 1926ին հրատարակուած Երևան. վիթխարի գործ, որուն հանդունակը եւրոպական դրականութեանց մէջ իսկ չկայ՝ ըստ վկայութեան Մէյէրի: Զուտ լեզուաբանական յոբարդիր ունեցող այս բառարաններէն զատ, ան աշխատութիւն նուիրած է նաև հայ յատուկ անուանց բառարաններու, և պատրաստած է «Հայ Տեղանուանց բառարան» մը, դեռ անտիպ, ինչպէս կը տեղեկանանք իր նամակէն, և այս՝ «Հայ Անճնանուանց Բառարան»ը զոր ունինք մեր առջև: — Ընդհանրապէս աղքատ է եղած մեր զրականութեան բառարանական սեռը, իր թիւը զուտ հայկական և թիւ՝ օտարալեզու ճիւղերուն մէջ, վկայ՝ — յիշելով հոս միայն զերուն մէջ, վկայ՝ — յիշելով հոս միայն զերուն հայերէնները և հայագիտական արժէք ներկայացնողները — Ստեփանոս Լեհացիի բառարանը, որուն ձեռագիր հատակտորներէն կը հասկցուի իր բացառիկ արժէքը, և Նրեմիա վարդապետի 1678ին Արեւոտայ և 1728ին Կ. Պոլիս հրատարակածը, որ կը պահէ միշտ իր մասնաւոր կարեւորութիւնը, վեներտիկեան երեց վարդապետաց հոյակապ երկհատոր Հայկազնեանը և իր Առձեռնը, որոնք հակառակ իրենց ամբողջ դարու մը

հնութեանը բարձր կը մնան միշտ մատենագրական և գործնական տեսակէտով մանաւանդ, Սահակ վարդապետ Ամատունիի «Բան ու Բառ»ը, Նորայրի և Նուպարեանի Ֆրանս — հայկականները, որոնց առաջինը արժէքաւոր է արգարե մատենագրական և երկրորդը՝ աշխարհագրի ճշգրտանութեանց տեսակէտով, Հիւնքեապէյնտեանի Ստուգարանութիւնը, և զըլազբաց կոյտերու մէջ թանգարանուած ձեռագիր բառարանները, որոնց կարգիկ կարելի չէ անխառնակ թուել: Կր. Գարիկեանի սկիզբատառայ Բառարանը և Սկիզբատական Բուժբուժակաց բառարանը (ի մօտոյ հրատարակելի մեր տպարանէն) — չկարենալով հոս յիշել անշուշտ դեռ լոկ ծանուցուած կամ ընդ մամլով եղածները, — այս՝ բացի ասոնցմէ, բոլոր միւսները, յաճախ իբրև անհաւատաբան կ'ընդհանրապէս դպրոցական և գործնական կամ զրպանի կիրարկութեանց սահմանուած գործեր, միջակ գիծի վրայ կը մնան, ընդհանրապէս զօրկ լինելով ստուգաբանական արժողութենէ, ինչ որ չէր կրնար սպասուիլ ոմանց ժամանակէն և այլոց հեղինակներու ձեռնհասութենէ, կամ առհասարակ պատրաստուած ըլլալով հապճեպով կամ սոսկ քաղուածօրէն: Ստոյգ է թէ, իբր կէս դարէ ի վեր, այս արդին մէջ կատարուած են մասնակի բազում աշխատութիւններ, բառահաւաքական, բառախօսական, բառաքնական, ռեալիտական և ստուգաբանական ուղղութեան, ինչպէս Նորայրիներ՝ Նախ, յետոյ՝ Հ. Տէր-վրէշները, Հ. Տաշեանիներ, Հ. Ա. Վարդանեանիներ, Դուրեան Սրբազանիներ, Ադոն-յիներ, Էայլն, Էայլն, և եւրոպացի հայադէտներուն, մասնաւոր գրքոյկներով և յօդուածներով հրատարակուած: Այս բոլոր ուսումնասիրութեանց և քննութեանց արդիւնները կը ծառայեն առատօրէն հարստացնելու միջերը ատաղձներուն, որոնցմով օր մը պիտի կազմուի հայկական ճոխագոյն և կատարելագոյն բազիրքը: Բայց բոլոր ցարդ եղածներուն մէջ զխաւարագոյնը կը մնան միշտ Անառեանի Գաւառական և մանաւանդ անգլագրագոյնի Արմատականը, ու չէ կարելի, ո՛չ ալ մանաւանդ ներքի՝ այդ գետինին վրայ ոչ ոքի եթէ իրեն՝ պատ-թեան բարամունքը, բայց եթէ իրեն՝ պատուարման բրօքստօրին, որուն անձին վրայ

ևս կարծես այլապէս կը ճշմարտուի ծանօթ բանազմիւրը ՎՄէԿ հայ երգիծն կ'արժէ հազար մարդեր...»։ — Մեր այս նկատողութիւնները կը պատկանին, սակայն, բառարանական սեռին լեզուաբանական բաժինին միայն։ Ձգառուինք ըսելէ, այդ սեռին միւս բաժինը, տեղանուանցը և անձնանուանցը շատ աւելի աղքատ է եղած։ Եթէ իրրեւ օտարի մը գործ՝ ի նկատի չսեննանք Հիւպշմանի Հին Հայոց Յելոյ աւանդները, որ ճշգրտ աշխարհին պատմական տեղաբնութեան մասին ուսումնասիրութիւններովս կատարուած գիտական քննութիւն մըն է հայկական նահանգներու, գաւառներու, քաղաքներու, գիւղերու, լեռներու, ձորերու, բերդերու, ևն. ևն. անուններուն մասին, և Հայկական յատուկ անունաց, որ բուն իսկ հայերէն բառերէ կազմուած հայ անուններու ցանկ մըն է — հանգերձ մատենագրական համառօտ ծանօթութիւններով, ազգային հեղինակներէ հրատարակուածները, ամէնքն ալ խառն, այսինքն թէ՛ տեղանուանց և թէ՛ անձնանուանց բառարան, քանի մը հասոյն միայն։ Առաջինն է Մխիթար Աբրահայ առաջին աշակերտներուն Վենետիկ հրատարակածը, որ երկու մասերէ կը բաղկանայ. Աստուածաշնչական և ոչ—Աստուածաշնչական (իմա՝ մասնաւորաբար ազգային) տեղական և անձնական յատուկ անուանց զոյգ բառարաններ, առաջինը Հայկականին հետ միասին տպուած 1769ին, Վենետիկ։ Երկրորդն է Վենետիկի հրատարակած 1903ին. հայկական և հայաբնակ վայրերու լոկ տեղագրական և պատմական բառարան, գործ յոյժ շահեկան անուշտ, թէև անհաւասար բըռնուած, և դժբախտաբար կիսաւարտ մնացած։ Չորրորդը՝ այն զոր ուրիշ Վենետիկեան մը, Հ. Մ. Պատուրեան, վերջերս սկսած տպագրել Պուլքէշի մէջ, ճշայն Հանրագիտակն անուան տակ։ Այս գործը, յոյժ ընդարձակ ծրագրի մը վրայ մտածուած պատկերազարդ հրատարակութիւն մը՝ արժանի ամէն քաջալիւրութեան, այբուբենական շարակազմութեամբ համադրութիւնն է չքայատանի և հին ու նոր հայ գաղութներու

պատմական վայրերու և արքայական, իշխանական, նուիրապետական, եկեղեցական, հասարակական, մտաւորական, կըրթական, գրականական, պատկերազարդական, գիտական, ճարտարագիտական, առեւտրական և այլն ղէմքերու և ձեռնարկներու և հայութեան հետ կապ ունեցող հին և նոր օտարականներու մասին մանրակրկիտ խնամով հաւաքուած տեղեկութեանց, և կը խոստանայ իր ամբողջութեանը մէջ կոթողական յաղողութիւն մը հանդիսանալ հայ գրականութեան այս սեռին մէջ։ — Աճառեանի գործը իր բոլոր այս նախորդներէն կը տարբերի իրեն սեփական յատկանիշերով, և, եթէ նկատի չառնենք մինչև քրիստոնէական թուականի 1500 տարւոյ ժամանակաշրջանը միայն ընդգրկելը, որուն մէջ թերի թողուած գործի մը հանգամանքէն աւելի յաջորդ հաստի մը խոստումը արդար է տեսնել, անոնց վրայ ունի առաւելութիւն մը, որ իր գիտական և բանասիրական նկարագիրն է։ Ոչ ւսիմազանց սեղմ և ցամաք են իր տուած ծանօթութիւնները, և ոչ ալ անընտրող և շռայլ։ Ամէն անձի նախ անունը կը ստուգաբանէ վերլուծօրէն. կը ճշգէ անոր հայ կամ օտար ծագումը, կը դնէ այդ անուան բուն նշանակութիւնը և հին հայ հեղինակներու անոր մասին ըրած ստուգաբանութիւնները, եթէ կան. կը քննէ այդ անունին օտարազգի ձեւերը. կը փնտռէ թէ նոյն անունը այժմ նոյն կերպով կենդանի է տակաւին, և կամ ի՞նչ գաւառական, ժողովրդական և փաղաքշական ձեւերու ծնունդ է տուած, թէ երբ սկսուած է գործածուիլ մեր մէջ. համառօտակի և իրենց թուականներով կը յիշատակէ նաև նոյն անուններով կոչուած անձերը օտարներու մէջ։ — Յետոյ, ժամանակի երկար տեղոյնութեան վրայ, այսինքն դարէ դար, այդ անունը կրող բոլոր հայ անձերու յիշատակութիւն կ'ընէ, թէև ամփոփ գիծերով բայց մանրամասն ազգաբանութեամբ և կենսագրութեամբ։ — Վերջապէս, իւրաքանչիւր անուան քով կը դնէ աղբիւրներու լիակատար ցանկը գլուխ առ գլուխ կամ երես առ երես. և այն՝ ոչ թէ միայն ընդհանուր ձեռքով, այլ անուան իւրաքանչիւր ձեւ առանձին առանձին յիշելով և բոլորին ղէմ բոլորին վկայութեանց տեղերը նշանակելով։ Եւ այսպէս ուր. Գրիգոր,

սեռ. Գրիգորի կամ Գրիգորոյ, են. են. :
 — Ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ մեզ ուղղած
 իր նամակին մէջ, «Անուանացանկը ամբող-
 ջական և լիակատար է : այս առթիւ օգ-
 տագործուած և բառաքաղուած է ամբողջ
 մեր մատենագրութիւնը (որուն ցանկը զըր-
 ւած է Արմ. Բառարանին 7րդ հատորին
 սկիզբը, 28 մեծ էջերու վրայ), և նոր զը-
 րականութենէն ջամբեանք, Ալիշանի գոր-
 ծերը, Օրմանեանի Ազգապատումը, Գարա-
 զաշեանը, Լէօն, են. են. : Ջեռագրներու
 անուանացանկերն ալ օգտագործելու հա-
 մար առած է Տաշեանի ցուցակը, որուն
 բոլոր անունները առած է մտցուցած է իր
 գործին մէջ : Արդարեւ, իր իսկ բառերով
 սպասնիչ կոչելու չափ մանրակրկիտ աշխա-
 տանք մը», ինչպէս կը տեսնուի առաջին
 նայուածքով : — Շօշափելի կերպով ըմ-
 բռնելու համար իր այս մեթոտին կիրառ-
 կումը, գործնական պիտի ըլլար իբրեւ նմոյշ
 յառաջ բերել քանի մը հատուածներ քաղ-
 ուածօրէն : — Անենք, զոր օրինակ, ՍՄԲԱՏ
 անունը, օտ. Ժագուսն անայտ. Կայ նաեւ
 իրանեանց մէջ. հմտ. որդի Բահրամ Գորի,
 Sumfadh մոգ Նիշապուրտի, սպարապետ
 (775 թ.), փոխառութեամբ նաեւ վրաց մէջ,
 ինչպէս Sumbat Բագրատունի, որդի Ասըր-
 ներսէի. Sumbat Էրիսթաւաց Էրիսթավ
 (Ժ. դար) և այլն Justi. 314-5 : Յիշուած է նաեւ
 Σαμβάτσων Էռնոկ երկու անձ Տանալիս ար-
 ձանգրութեանց մէջ (Գ. դար). Justi. 281. բ.
 Նոր. (Ա. իր. և Բ. կգ.) համարում է հրէա-
 կան Շամբաթ Էռնոկ, որ Բագրատունի տոհմի
 մէջ սովորական անուն էր : Իրեն հետեւելով
 նաեւ Միխիթար Անեցի (ԻԱ.), Սամուէլ Ա-
 նեցի (46), Միխայէլ Ասորի (էջ 101) գրում
 է Սթաւոտի : Բայց՝ այսպիսի հրէական ա-
 նուն այլուստ ծանօթ չէ : Կայ արարերէն
 سنبه, առիւծ (Քամուս. Թրք. Թրքմ. Ա. 354),
 որ պիտի համապատասխանէր Լեւոն ան-
 ուան : Այժմ սովորական անուն է և հնչե-
 ւում Սոմարատ. ինչպէս և վրացերէն Սոմ-
 րատ : — Այլ կարգաւ յառաջ կը բերուին
 այս անունը կրող պատմական յիշատակ-
 ուած դէմքերը : — Սմբատ. այն է Շարաթ
 իշխան հրէայ, որ Հրաչեայ Թագաւոր հա-
 յոց գերի բերաւ Երուսաղէմից և բնակեց-
 րեց Հայաստան : Բագրատունեաց Նախնի
 է Սեռ. Սմբատայ (Միխ. Ասորի 2.). —
 Սմբատ Բագրատունի, որդի Բիւրատ Բագ-

րատունեոյ, և զայնակ Արտաշէս Բ.ի, փախ-
 ցրեց նրան Պարսկաստան և յետոյ Հայաս-
 տան առաջնորդելով հօրը զահր բարձրա-
 ցրեց (63 թ.). կը նշանակէ թագաւորութեւ
 տենագիրներու մօտ յիշուած տեղերը : —
 Սմբատ Ասպետ, որին Տրդատ ուղարկեց
 անէլ զկոյն Աշխէն իւր ի հնութիւն (Ի.
 դար). — Սմբատ որդի Գրիգորի, Կոկիսոնցի,
 նահասակակից Ստեփանոս Ունեցեոյ (362).
 — Սմբատ ասպետ Բագրատունի, որդի Բա-
 գրատ Բագրատունեոյ, սպարապետ Պապի,
 Միրանի ճակատամարտում հրաշէկ շամ-
 փուրով սպանեց Մեհրուժանին (Պ68). —
 Սմբատ Սահաունի, սպարապետ Վարազ-
 դատի (314). — Սմբատ ասպետ Բագրա-
 տունի, Վարդան Մամիկոնեանի հետ գնաց
 Վառ թագաւորի մօտ, հաշտեցրեց նրան
 հայոց հետ և թագաւոր նստեցրեց Արտաշէս
 Գ.ին (422). — Սմբատ հայր Աշոտի տեառն
 Բագրատունեաց և Արշակունեաց (2. դարի
 սկիզբը). — Սմբատ Բագրատունի, որդի
 Մանուէլի, հազար հոգով Մօրիկ կայսր
 հրամանով հանուեց Թրակիա կուռնու-
 ըմբոստանալով կայսր զէմ բռնուեց եւ
 ձգուեց կրկնու, ուր յաղթելով զաղաննե-
 րին՝ իր քաղութեան համար ներման ար-
 ժանացաւ և Ափրիկէ աքսոր զրկուեցաւ
 (2. դարու վերջերը). — Սմբատ Մամիկոն-
 եան, որդի Գայ Վահանի, յաջորդեց հօրը
 (506 թ.). յաջորդութեամբ կուռնեց պարսից
 Սուրէն և Տիգրան զօրավարներ զէմ, իր
 գերեզմանը ցոյց են տալիս Մշոյ Ս. Կա-
 րապետի վանքում. — Սմբատ իշխան Հաշ-
 տունից, զործակից և օգնական Սմբատայ
 որդւոյ Գայլ Վահանի՝ պարսից զէմ պա-
 տերազմեցրում. — Սմբատ Բագրատունի
 Վրկան ժողովան . . . Սմբատ Բագրատունի
 որ շինել է կարնացոց վանքը Երուսաղէմի
 մէջ . . . Սմբատ Բագրատունի, որդի Վա-
 րազդուրոց Մարզպանի . . . Սմբատ Բագրա-
 տունի, հայր Սմբատայ՝ յաջորդին Գր. Մա-
 միկոնեանի . . . Սմբատ Բագրատունի, յուս-
 նաց զօրավարի հետ Արաքսեի զէմ գութ
 տունի Բիւրատեան, եղբայր կամ որդի Ա-
 շոտի . . . Սմբատ որդի Աշոտի, Վարդանա-
 կերտի ճակատամարտին մասնակցող նախա-
 բարներէն մին . . . Սմբատ Բագրատունի,
 որդի Նարազ-Սահակայ, տէր Դաւնից բեր-
 դի . . . Սմբատ ի Գարպեան իշխան աղ-

ուան... Սմբատ Բագրատունի, որդի Աշոտի, կախուեց կաշմ ոստիկանի անունով... և այսպէս ընդամենը 96 Սմբատներ, որոնց մէջ այն քաղկեդոնիկը որ վիճաբանեցաւ Ստեփանոս Սիւնեցիին հետ, և յաղթուելով անկէ՝ հալածեց զայն, ուրիշ մը՝ պատրիկ և սպարապետ հայոց, և զեռ ուրիշներ, որոնց մէջ, ի մէջ այլոց, Սմբատ Թոնգրակեցի, Սմբատ Ա. Թագաւոր, Սմբատ Բ. Թագաւոր, Սմբատ Մագիստրոս, որ շինեց Բագնայրի վանքը, Սմբատ Բ. Թագաւոր Սիւնեաց, Սմբատ զուքս Ուռհայի, Սմբատ որդի Սենեքերիմ Ա. Թագաւորին Սիւնեաց, Սմբատ Գուռնատապ, Սմբատ Դ. Թագաւոր Ռուբինեան, Սմբատ իշխան Օրբէլեան, ի վերջոյ և Սմբատեանոյ՝ զուստր Սմբատ Բագրատունեայ, Սմբատիկ (փառաքչական անուն), Սմբատուհի, Սմբատորկի, Հոստուի անունները շատէն քիչին, և սոսկ անունները Աճառեան այդ բոլոր անուններուն գլխաց տուած է իւրաքանչիւրին հաւկիրճ կենսագրականը, նշանակելով նաև այն տեղերը, ուր յիշուած են անոնք, գրուելի էլի և այլն մասնաշնչումներով։ — Ուրիշ նմոյշ մը, աւելի համառօտ. Պիմի յուռնարէն Πύος անուան հյց. Πύος ձեռք, փոխ առեալ է լատ. Pius անունից որ կը նշանակէ բուն առաքելի, բարեպաշտ։ Այս անունով կայտնի են հռովմայեցոց Անտոնիոս Պրոսկայորը և պապեր, և մանաւանդ Պրոսք. նահատակ, տոնելի առ մեզ։ Այս անունը աւանդուած է մեր մէջ և այժմ էլ գործածական է, բայց կայ Պրոնեան մականունը Սեբաստիա, որ ցոյց է տալիս թէ երբեմն գործածական է եղել։ — Եւն. ևն. — Այնքան բացայայտ է գործին մեծ արժեքը, որ կարելի էր իսկոյն և եթ և ուղղակի վճռել անոր արժանաւորութիւնը մըրցանակի. բայց թէ՛ օրէնքը տառապէս ևս յարգած ըլլալու և թէ՛ մասնագիտօրէն ձեռնհասի մը կարծիքին վրայ հիմնուել համար իր դատաստանը, Ուսումնական Խորհուրդը որոշեց զայն յանձնել Պրոֆ. Կ. Բասմաշեանի քննութեան՝ Բարիկ։ — Յարգելի բանասէրը սիրով ընդունելով մեր առաջարկը, յետ մանրակրկիտ քննութեան իրրե նկատելի կէտ հետեւեալները միայն ներկայացուց մեզի ներկայ տարւոյ իր 1 Յօւնիս տեղեկատուական նամակին մէջ՝ թէ 1. Աճառեանի բառարանին մէջ կը պակսին

Բագնայրի արձանագրութեան մէջ 1234ին և 1262ին յիշուած Շարապաշի և իր դստեր՝ Թայրիկի անունները. թէ 2. Օշին անունը աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ուղղագրել Աւշին, քանի որ ինքն ալ կ'ընդունի անիկա արաբերէն ٔٔٔٔٔ Է, և դրամներուն վրայ ևս Աւշին» ձևով գրուած է. թէ 3. Ճիշդ է Լեոն Ե. Լուսինեանը Լեոն Զ. կոչել. զի ան իր կտակագրին և ստորագրութեան մէջ «Լեոն Ե» (Leonis quinti) կը կոչէ զինքը. թէ 4. Լեոն Ե. կամ վերջին Սէն-Դոնի Թաղուած է, ինչպէս կը գրէ Աճառեան, այլ Բարիկի նախկին կեղծատիւնեանց վանքին (այժմ զօրանոց) Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ աւագ խորանին ձախ կողմը, իսկ Սէն-Դոնի տապանաքարին տակ ի արձանները չեն ամփոփուած երբեք։ — Այս չորս փոքրիկ դիտողութիւններէն յետոյ, որոնց առթիւ ի դէպ է յիշել Որատիոսի խօսքը «Սակայն յերկար ի վաստակ մարթի թէ քուն ուղղիցի», մեծայարգ քննադատը կը զընահատէ Պրոֆ. Աճառեանի գործը, զոր իր նման նախորդներէն լաւագոյն կը համարի, և նկատելով զայն արդիւնք մանրամասն քննութեանց և բազմամեայ հետազօտութեանց, շնորհաւորելի կը գտնէ անոր վաստակաւոր հեղինակը։

Անցնելով Պ. Արշակ Սաֆրաստեանի ներկայացուցած գործին, ձեռագիր ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մըն է ան՝ խոշոր և խիտ 389 էջերէ բաղկացած, և է՝ իր բառերով «պատմաքննական մի փորձ», նիւթ ունենալով «Հայոց հնագոյն պատմութիւն և լեզուին ըստ սեպագրութիւնների»։ — Գործը բաժնուած է քանի մը մասերու, ըստ հետեւեալին. 1. Նախաբան մը (էջք 1-29), որուն մէջ կը պարզուի այս ձեռնարկին կամ «փորձ»ին պատրաստութեան տուն տուող պատճառը, որ է հերքել հայ անցեալին և հայոց պատմութեան մասին վերջերս մեր մէջ ընդհանրացած քանի մը կեղծոք սխալները (էջք 1-20), Այս գլուխին վերջաւորութեանը դրուած է նաև մատենագիտական ցանկը հայերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն և անգլիերէն բազմահարիւր հատորներու, որոնք իրրե աղբիւր ծառայած են այս ուսումնասիրութեան համար (էջք 21-29). յաջորդ մէն մի գլուխներուն ծայրն ալ աւելցուած են արդէն մասնաւոր

ցանկեր աղբիւրներու, որոնք յատկապէս առընչութիւն ունին այդ գլուխներուն մէջ նկատի առնուած խնդրոց հետ: — 2. Ներածութիւն մը, որ կը շօշափէ «հին հելլէ-նական և հին իրանական դրաւոր աղբիւր-ներու գիտական արժէքը» (էջք 30-389): — 3. «Հին հելլէն ասանդութիւնը ինքն ըստ-ինքեան և երկու ստորաբաժանութիւնով. Հայաստան և հելլէնական ասանդութիւնը. Հայաստան և հին պարսկական ասանդութիւնը» (էջք 90-263): — 4. «Շալոյց պատ-մութեան ասանդութեան սկիզբները» (էջք 264-328): — 5. «Անպարսկական ապացոյցներ հայոց ասանդութեան վաւերականութեան» (էջք 329-389): — Ըստ Սաֆրաստեանի, Հայաստան, իբրեւ կաղժակերպուած պե-տական կեանք և ծաղկեալ քաղաքակը-թութիւն ունեցող երկիր, աշխարհի հնագոյն երկիրներէն է, առ նուազի ժամանակակից ճշգրտացոյն և Սումերներու: Իր բնակչու-թիւնը՝ խաղաղ բարձր տէր, իր դրացիներու հետ բարեք յարաբերութեան մէջ ապ-րած և նուաճողական մոլիսանդութիւններէ և ատոնց հետեանք անդլութիւններէ ինք-զինքը հեռու պահած ժողովուրդ մը եղած է միշտ: Այդ ատօք Մեծն Տիւրանի վերա-գրուած ստարակով զաղթագործութեան արարքները կեղակարծ են պատմականօրէն: Իր դէպի դուրս զինուորական շարժումները առաւանդին իբրեւ ինքնապաշտպանութիւն պէտք է հասկցուն: Իսկ ժողովուրդին այդ խաղաղաւէտ բարքը հետեանք է երկրին բնական գիրքին և տնտեսապէս իր ինք-նաբաւ և ըստ այսմ ինքնագոյն դրութեան, որ սակայն իր մէջ ծնունդ տուած է երկու բացասական երեւոյթներու: Այդ երեւոյթնե-րէն մին է սեղանական ուժեղ առանձնայա-տութիւններու և շրջանային ինքնուրոյնու-թեան, և միւսը՝ ազգային-պետական փի-լիսոփայութեան մը և՛ ուրիշմ՝ քաղաքա-կան մտածողութեան մը պակասը, որ առ-հաւօրէն կարծես մինչև մեր օրերը շարու-նակուած է մեր մէջ: Մեր քաղաքական տկարութեան պատճառներուն արմատը այդ մայրաութիւնն է ամենէն աւելի: Ի դուր է վերագրիլ զայն՝ ներքին անմարտանութեան առասպելներուն և մեր երկրին աշխարհա-գրական անյարմարութեանց, զոր օրինակ ծովափնայ մասեր չունենալով վարկածին: Այդ տկարամտութեան յառաջման քիչ

չէ օգնած նաև մեր մէջ հետզհետէ յա-ւաջացած միտումը մեր մասին տեղեկու-թեանց համար աւելի օտար քան մեր իսկ պատմիչներուն հաւատ ընծայելու: մեզի ճշմարիտ կը թուին Փաւստոսէն և իորինա-ցիէն աւելի՝ Հերոդոտոսը, Տակիտոսը և ու-րիշներ, որոնք սակայն, պետական գրիչ-ներ, քաղաքական գիտութիւնով յաճախ խեղաթիւրած են շատ բան, մինչ մերին-ները, թէ՛ իսկ սխալին միամտօրէն, չեն ստեր գոնէ նպատակաւոր ձգտութիւնով: Մեր անցնալին պատմական ճշմարտութիւնը աւելի մեր քան թէ օտար աղբիւրներուն մէջ պէտք է փնտռել. ու այդ աղբիւրնե-րուն մէջ նախագոյն և մեծազոյն կարեւ-րութիւնը պէտք է տալ սեպագրութեանն-րուն, որոնք շատ ինչ կ'ըսեն համաձայն մեր պատմիչներուն քան թէ օտարներուն: Ձամչեանէն մինչև Գաթըրճեան, գործա-դրուած ազգային պատմաբանական ողջմը-տութիւնը, այսինքն աւելի մեր պատմիչ-ներուն արժանահատութեամբ վստահիլն մեզի համար լաւագոյն կերպն է ազգային ինքնասանդութեան և իսկ նախաբանին մէջ Սաֆրաստեանի պարզած թէլը: — Ներա-ծութեան մէջ աւելի մանրամասն ապացու-ցութիւնով կը ձգտի հաստատել սեպագրու-թեանց կարեւորութիւնը: Մեր հին արքա-յազարմին՝ իսլաղեանը ապահով են, որովհետեւ ժայտերու, կոթողներու և իրերու վրայ փո-րագրուած սեպածե արձանագրութիւններէ են քաղուած: Այդ ժամանակաշրջանի վե-րաբերեալ յեանագոյն դրաւոր պատմու-թեանց համար՝ այդ արձանագրութիւննե՛րը միայն կրնան ծառայել իբրեւ ստուգանիշ: Ասո՛ր համար է որ, իսլաղեանց անկումէն և Ասորեստանեայց կործանումէն ետքիւրը-ջաններուն համար, ուր սեպածեները ինք-նին դադրած են և եղածներն ալ մեծ մա-սամբ աւերակներու մէջ անյայտ մնացած, պատմութիւնը անստուգութեան ամպերէ կը պարուրուի. որովհետեւ լուի գրաւոր եւ յաճախ գրական աղբիւրներէ կ'առնէ իր նիւթը: Այդ մեթոտին ամենէն տիրական գործադրումն է Հերոդոտոս, առաւ՝ բայց երեսակայութիւն՝ առասպելներէ առաջնոր-դուած գրիչ մը, որ Արեւելքի ժողովուրդ-ներուն և անոնց կեանքին վրայ նայած է Արեւմտաքցիի մը՝ այսինքն անոնց արժէք-

ներուն ի յառաջագունէն չհաւատացողի մը քմծածաղով, և որ յաճախ չէ վարանած իր տեղեկութիւնները հիմնել համերական կամ նման երգերու մէջ հիւստեամ միզամածային զրոյցներու վրայ, և որ չէ քաշուած, զոր օրինակ, Թաղէսէ իբր թէ նախագուշակուած արեգակնային խաւարումի մը գէպքը իբրեւ կռուան ծառայցենք պատմական եղելութեան մը ճշգումին։ Իրմով գրականանալ սկսած և յաջորդներէ այս կամ այն չափով չարունակուած այդ մտայնութեան ծնունդ կը համարի Սաֆրաստեան — միշտ յենլով անուանի գիտուններու անուանց վրայ — Մարական կայսրութեան մը առասպելը, որ, ըստ այժմեան ճշգրտումներուն, իրանական ցեղերու զատորոշման մէջ երևոյթն է միայն, աշխարհագրական և տեղագրական ճշգումներով իր իսկական չափին վերածուած։ Նոյնպիսի ծնունդ մը կը նկատէ նաև Լիւգ-իական կայսրութեան մը առասպելը, ինչպէս և Կիաքարի մը գոյութեան պատմական առեղծուածք։ Բայց վերջ դուրին է այլ ևս գտնով այդ ամենէն առաջ եկած պատմագրական անհեթեթութեանց արժէքը։ Ըստ Սաֆրաստեանի, մեր հին պատմիչներուն, իտերեացիի, իրմէ նախագոյններէ՝ Փաւստոսի, Անանուհի և Սիբեոսի և յետեւագոյններէ՝ Թովմա Արծրունիի, Ասողկի ևն։ Ժօտ անունուած մոլորանքները ընդհանուրն հետեանք են յոյն և ասորական և այլ գրաւոր պատմագրութեանց այդ ազդեցութեանը։ Թէև, բարեբախտաբար, իրենց մէջ կան տակաւին բազում կէտեր՝ պատմական, բառախօսական և անուանակոչական հետքեր, որոնք վերջնասցունք ինչներ են վաղերանման աշխնքն սեպագրական չըլտններէ եկած աւանդութեանց։ Իր անյոյ տեսութիւնն է, բազմիցս կրկնուած, թէ հին ժամանակաց պատմութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ պիտի կառուցուի մին առն իբրան երբ սեպագրական արձագրութեանց վերանման և ընդհողունածներուն յայտնաբերութեան և գասաւորման գործը ամբողջանայ։ — Յաջորդ գլուխը կարելի է նկատել ընդհանուր առմամբ աւելի տարածուն ընդարձակումը ներածութեան, յաճախակի կրկնութիւններով եւ յարասութիւններով բայց ամփաւանջ աշխարհի մասերով, որոնց՝ բուն ներթիւն կամ կեդրոնական զապփաւրին հետ ունեցած աւելցութիւնը գծուար

է հասկնալ թէ ինչպէս է ըմբռնած ինքը։ Որովհետև Հիւրոգոտոսը կը նկատէ պատմագիրէ աւելի արձակ բանաստղծ մը, և իր այդ հանգամանքովը նոյնիսկ յոյն պատմագրական աւանդութեան ռահվիրան, որմէ, հակառակ Թուհիդիտէսի ձաղկիւն քննադատութիւններուն և Կտեսիոսի և Քսենոփոնի տարբերութիւններուն, շատ ազդուած են բոլոր միւս պատմիչները, ցոյց տալու համար թէ ո՛րքան անարժէք է այդպիսի ոգւով աշխնքն բանաստղծօրէն կատարուած պատմագրութեան մը սեռը, վեր կ'ենլէ մինչև Հոմերոս, յոյն բանաստղծութեան հայրն ու տիպարը, որպէս թէ աղբերակին մէջ նոյնիսկ ցուցնելու համար այդ տկարութեան սկիզբը։ Կը համագրէ շուրջ դարէ մը ի վեր «Հոմերաբանութիւն» անունան տակ կազմուած քննադատական դպրոցին բոլոր տուեալները, եղբայրացնելու համար թէ Ելիականը և Ոգիսականը ո՛չ թէ միակ քերթիղէ մը՝ այլ բազմաթիւ հազներակներէ յօրինուած հայրենասիրական տաղեր են, Պիսիստրատի ատին յատուկ գրական մարմինի մը ջանքերով ողորդուած, ի մի փնջուած, փոփոխութիւններու ենթակուած։ Սկնպէս որ իր ամբողջութեանը մէջ մեծ մասամբ յերկուսով կամ յարմարածոյ գործ մըն է ան, ներքին վէճերով ջատուած, իրարընդդէմ պայքարներով կազմալուծուած յոյն բազմաթիւ ցեղերը հասարակաց թշնամիի մը զաղափարին ղէմ միացնելու ձգտումով։ Այդ նպատակաւ է որ մեծագոյն համեմատութեանց և դիցախառն գործարարանաւորութեան մը փոխարկուած է Տրովպոյի պատերազմը, իր հուսթեանը մէջ գիւղախմբական կոխ մը իսկապէս։ Ու իր մտածումն է հետեցնել թէ այսպիսի բանաստղծականութենէ մը իր ննուները ծծած պատմագրութիւն մը ինչպիսի բարոյականի կրնայ յանգիլ։ Բայց Սաֆրաստեան այսքանով չի գոհանար. աւելի աւելի լայն տեսակէտներու անկիւններէն կ'ուզէ դիտել իր ստեղծած հարցը։ Հետզհետէ աւելի տարադնուած վերլուծումներով կը ձգտի ուսումնասիրել յոյն ու գլին. ստոր պատմաբանը կը ճշնի գծն իտալի արուեստի մը անպարկեշտութիւններուն, առջև նրբացած՝ հիւժած, անբարոյ դիցաբանութեան մը մծղնէութիւններուն ի տես օրէ օր աւելի պակշտ կենցաղի անձնատուր

եղած, եւ քաղաքական հայեացքներու, տնտեսական գրութիւններու, ընկերային սկզբունքներու, մին միւսը հերքող փոխ-ստփայական դպրոցներու խորունկցած ան-ջրպետութիւններով քայքայուած տարադա-դրուած ժողովուրդի մը նկարագիրը, զայն դէմ յանդիման բռնելու համար համայնա-պատկերին՝ միապետական կազմով, քրմա-կան կարգապահութեամբ, Զրադաշտի կրօ-նական խորհուրդներով եւ Զինտ-Անեստայի պատուէրներով, Համուրապիի օրէնսդրու-թեամբ եւ կրկամէշլինին նման դիւցազնա-վէպերու ներշնչութեամբ շատ աւելի հզօր պետականութեան եւ հաստատուն քաղա-քակրթութեան տիրացած ժողովուրդներու, որպիսիներ եղան պարսիկները, ապրես-տանցիք եւ բաբելացիք, Բայց արեւմտեան եւ արեւելեան հին մշակոյթներուն այս զու-գակշիռը իր մտքին մէջ գուգակշիռն է լոկ յոյներուն գրաւոր եւ միւսներուն սեպածե պատմագրութիւններուն, ըստ որում պար-կեշտ ժողովուրդ մը միայն կրնայ ծնունդ տալ պարկեշտ գրականութեան, որուն մէջ ճիւղն է լոկ պատմութիւնը, եւայն՝ — իր խորհրդածութիւնները տեղ մը զուար-ճալիքի կը մօտենան սակայն, երբ կը հար-ցնէ ինքն իրեն թէ ինչո՞ւ Հերոդոտոս չի խօսիր բնաւ հայոց մասին, պատմիչ մը որ այնքան լայն տեղ կուտայ Մարական կայս-րութեան առասպելին, որ ա՛յնքան ընդար-ձակ տեղեկութիւններ ունի պարսից երկրին եւ ժողովուրդին վրայ, ինչո՞ւ պիտի լռէր Հայաստանի նման չէն, արգաւանդ եւ հզօր երկրի մը մասին — այն ատեն խաղեան շրջանին մէջ — որուն համար ա՛յնքան հա-մակրական տողեր նուիրած է Քսենոփոն իր «Նահանջ Բիւրուց»ին մէջ. ու կը կարծէ յանկարծ. պարզել առեղծուածը՝ խորհելով թէ Փոտ, Թ. դարուն, այդ թուականնե-րուն Յունաց մէջ եւ շատ ընդհանրացած գրական խորդաւանանքի սովորութեան մը հետեւելով պէտք է զեղծած ըլլայ յոյն պատ-մահայրին էջերէն հայոց վերաբերեալ մա-սերը։ Սաֆրաստեսն այսպիսի կասկած մը պիտի ունենա՞ր արդեօք, եթէ գիտնար թէ յունաց ի մօրէ հայ այս անուանի պատրի-արքը, ընդհանրապէս յարգալից յարաբե-րութիւններ ունեցած է իր ժամանակի հայ կաթողիկոսին, Զաքարիայի հետ — Ըն-դունելով հանդերձ թէ յոյն գրական աւան-

դութիւնն է որ յընդհանուրն գունաւորած է հայ պատմագրութիւնը, ճիշդ կ'ընէ հաս-տատելու թէ՛ այնուամենայնիւ՝ մեր գրա-կանութեան մէջ բոլորովին ջնջուած չէ պարսկական աւանդութեան ազդեցութիւ-նը, ատոր հետքերը կը նկատէ մեր եկեղե-ցական կեանքին մէջ Լուսաւորչի ժամա-նակէն դուրսինը ասորական ուժեղ հո-սանքի մը, որ յետոյ քանի մը դար կը շա-րունակուի տակաւին Աղբիւնոսեան տան միջոցաւ, որ ներկայացուցիչն էր մեր մէջ սասանեան քաղաքականութեան, ատոր շա-րունակութիւնը կը համարի նաեւ մինչեւ մեր օրերը Մանազկերտի, Պոլսաւրիսի եւ չրջա-կայ գաւառներու (որոնք՝ պատմականօրէն՝ Խորխոռունեաց, Ապահոնեաց, Հարքի, Վարածունեաց չրջանն են) սահմաններէն ներս, Եղիղիներու եւ Քուրդերու կրօնամերձ կեանքը մերիներուն հետ եւ մագաղաթեայ Աւետարանի մը համար ցոյց տուած եր-կիւղածութիւնը, զոր կը յիշէ Սրուանձ-տեանց իր Գրոց-Բրոցին մէջ. դարձեալ, նոյն այդ գաւառներուն ընտելութեան՝ Բիւ-ղանդացիներէն ուելի Սասանեանց կողմը հակամէտ լինելը, եւ այդ պատճառաւ այս վերջիններուն աւելի բարեյոյս երեւիլը. պա-րագայ զոր որոշապէս կը շեշտեն Փաւստոս եւ Խորենացի, գրելով թէ Խորխոռունեաց եւ Մաղիսագունեաց տան արեւմտեան եւ հետե-ւակազորքին պարսից արքայական անձնա-պահ զուգոր վերաբերմունքը հետդնեմ մեղմացուած հանդէպ մեղի, մինչ Մանանդ-եան եւ այլք աւելի բանաւորապէս զայն կը վերադրեն պատմական ուրիշ պատճառնե-րու։ — Յուստինիանոսի ատեն եւ յետոյ, երբ հայք վերջնապէս բաժնուեցան բիւ-ղանդական կրօնի անհանարձնեմէն, բիւղան-դացիք, Գրոց, Երազղ թափանցումիս քաղաքականութեան դիմեցին. այդ ատեն քաղաքականութեան դիմեցին. այդ ատեն է որ հելլենասիրութիւնը մտաւ հայ լեզուի եւ գրականութեան մէջ, այդ ատեն է որ հայոց սփիւլեական եւ ձեռնադեմն ծա-ղումի Հերոդոտոսեան եւ Ստրաբոնեան զը-բայցները սկսան հող գտնել մեր մէջ. այդ

բոսնի է որ հայկական կամ հայաբնակ նա-
հանգեներու շարունակութիւնը փոփոխու-
թեան ենթարկուեցաւ, և հայ տեղանուն-
ները ուրեք ուրեք յունականացնելու փոր-
ձեր եղան — Մասնաւոր փափաք մը ունի
հաստատելու թէ, ինչպէս շատեր մեր պատ-
միչներէն, բայց յատկապէս Խորենացի,
թէն և կը հետեւին յոյն պատմագիրներուն,
բայց չեն ենթարկուիր անոնց. իրենց ժո-
ղովրդական, ազգային և տեղական աղ-
բիւրներէն հարկաւոր լուսաբանութիւն չը
գտած ատեննին է որ ընդհանրապէս կը Գիւ-
մեն անոնց, Ըստ իրեն, այն բազմաթիւ
պատմագիրները, զորս կը յիշէ Խորենացին,
որոնք ամէնքն ալ, բացի Հերոդոտոսէն,
յունարէն կը գրեն բայց յոյն չեն, այսինքն
արեւելեան ժողովուրդներուն նկատմամբ
հակաիր մտայնութեամբ չեն տողորուած,
եգիպտացի, Պաղեստինացի, Սիւրիացի,
Կապադովկիացի ևայլն գրիչներ են անոնք,
որոնց գործերը կը խորհի թէ ինքը ճանչցած
է ոչ թէ Եւսեբիոսի անոնցմէ մէջերուած
հատուածներէն, այլ բուն իսկ այդ գործերը
կարգաւոր՝ և այս՝ հակառակ Գէլցէրի և
այլոց կարծիքին: — Չափազանց բռնազբո-
սիկ է անշուշտ ճիշդ գոր Սաֆրաստեան
կ'ընէ իրականի (ԺԳ. 5-6) բնագրին Գլակ-
սթիակէին և Աբեմաքին մէջ մեր Գողթնի և
Ապահունեաց Բայազիտ կամ Բիազսի ամրո-
ցին և Եսքիդէսի յիշած Գաբեմաքի մէջ մեր
Գաբեղեման անունները կարգաւոր համար.
այդ ճիշդ, սակայն, գրեթէ հետաքրքրա-
կան կը դառնայ երբ Վանայ քաղաքամէջի
Ս. Սահակ եկեղեցւոյ մէջ Սըը Օսթանի Լէյ-
տըրտէ գտնուած կոթողի մը Սէյսէ կր-
դացուած արձանագրութեան մը մէջ (որ
Արգիշտի Ա. խալդ-ուարտական Արգիշտի
Ա. թագաւորին ժամանակէն է) եղած Լուսան
կը կարգայ Լաւոյաթ, որ Սեանի լճէն հիւս-
արեւելք տեղւոյ մը անուն է, Գալազանդը՝
Կաղանկառուի, Կասարգանը՝ Օրբէլեանի ծա-
նօթ յայտնան Կաթուր Դափանի նահանգին
մէջ, Ութիթուս արդու երկիրը՝ Ուտեպուց առ-
խաբը, Գուլուսայի արդու պետքիւնը՝
Գողթն, Իգայի կամ Իգանի երկիրը՝ Ակիա-
ցուց նախարարութեան գաւառը, որոնցմէ
մասնք նման ուղղագրութեան կը յիշուին
նաև Սարտար Գ. ի արձանագրութեանց մէջ
ևայլն: — Կ'անցնինք այս գլուխին վերջին
ստորաբաժանումին առջևէն, որ ոչ մէկ կեր-

պով կ'արգարացնէ իր սէպաստան և հին
պարսկական աւանդութիւնը՝ վերնագրերը,
ամբողջովին նուիրուած ըլլալով Զնետ-Ա-
ւետայի մատեանին կազմութեան ևայլն
խնդրոց, և ուր տողով մը միայն կ'ըսուի
թէ իրանագիտութիւնը կարեւոր է մեզի հա-
մար, որովհետև անհրաժեշտ է խալտիա-
գիտութեան համար: — Վերջնօրէն գլուխը
մակագրուած է սէպուց պատմական աւան-
դութեան սկիզբները. յոյժ երկարօրէն կը
խօսի արեւելագիտութեան զբաղանալէս
դարէ մը ի վեր զարգացման և մասնաւո-
րաբար այն նպաստին մասին զոր ան մա-
տոյց հայագիտութեան՝ Պօղազէօյի ար-
քայական գիւտանի սեպագրութեանց մէջ
Խուրի երկրի կամ երկիրներու և Խուրի
լեզուախումբին յայտնագործումովը, դեռ
հազիւ քսան տարի առաջ տեղի ունեցած:
Այդ սեպագրութեանց մէջ նշանաւոր են
Խատտի լեզուով խմբագրուած օրինագրքը,
միջազգային քաղաքական դաշնագրութիւն-
ները, ընկերական, կրօնական, տնտեսա-
կան ամէն կարգի տեղեկագրիւններ, ևայլն,
որոնք մեծ լոյս կը սփռեն նախ Խուրի
կայսրութեան վրայ, որ արեւմտեան Փոքր
Ասիայէն մինչև հիւսիսային Սիւրիա և եփ-
րատ տարածուող երկրին է, և ապա այդ
կայսրութեան արեւելեան և հիւսիսային դը-
րացի պետութեանց վրայ, որոնք Խուրի
ցեղագրական անունով յորջորջուած երկիր-
ներու և ազգերու կառավարութիւնն են,
ու անոնց հետ նաև Միտանի և Կողթիսի
վրայ: — Կարգ մը գիտուններու հետ, Սաֆ-
րաստեան կը խորհի թէ Խուրի երկիրը հին
Հայաստանն է. հետեւաբար և անոր լեզուն,
որ դեռ չքակուած արձանագրութեանց մէջ
կը ծածկուի, լեզուն պէտք է եղած ըլլայ
նախահայերու: Այդ երկիրը, ըստ զանա-
զան նորագիտ տուեալներու, Ն. Ք. երրորդ
հազարամեակին սկիզբը պէտք է ունեցած
ըլլայ միջպատական կազմ, և սեփական
գիր և արականութիւն: Ատոր անհրաժեշ-
թիւն կը համարի՝ լեռնավայր տեղ մը հին
դարերէն ձևացած ցեղ մը հնազանդեցնելէն
վերջ Հայկի զայն իր Արմենակ որդիին
ժառանգութիւն տալը պատմելով՝ Խորենա-
ցիին ըսելը. «Այս արդարացեալցանք է զանգիր
հին ասպանել զրոյցս» (Ա. 10): Վերջապէս,
ըստ իրեն, անձուկ առումով և հայագիտա-
կան հասկողութեամբ, բուն Խուրի եր-

կիրը կը սկսէր Կեսարիոյ և Մալաթիոյ շըրջակայքէն դէպի Խարբերդ և Խորձեան գաւառը, ապա դէպի Կիւսիս արևելք ուղղակի հետեւելով ճիւղ Արածանիի հոսանքն ի վեր դէպի Տարօն և Վասպուրական, տարածուելով Երասխի Կիւսիսը դէպի Արարատեան գաւառ և Կուր գետ, ու Կասպից ծովի աւազանը, Երկարխօսական և ցեղաբանական այս կազմական նախապայմաններուն մէջ է որ ծնունդ կ'առնէ Ուրարտական հզօր միապետութիւնը, զոր Ն. Ք. ԺԳ. դարու սկիզբները յանուանէ կը յիշէ Սողոմոնասար Գ., և որ ԺԱ.-Ժ դարաշրջանին ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ կը կոչուի ալևս Նալլիի երկիրներ, որոնց համադաշնակցութեան մէջ է որ ընդհուպ գերակայ դիրք կը չինէ Խաղի արքայատոհմը։ — Սափրատեան կը խորհի թէ հայ պատմական աւանդութեան սկզբնակէտը բուն իսկ այս շրջանին մէջ պէտք է փնտռել. խալտագիտութիւնն է որ տեղագրական և նոյն իսկ լեզուաբանական ցուցումներով կը հաստատէ զայս։ Քրիստոնէական Ե. դարուն, յանկարծ իր հասուն շքեղութեանը մէջ երևցող հայերէնը չի բացատրուիր, եթէ չընդունինք թէ անկա եկած հասած էր այդ աստիճանին՝ պետականութեամբ և քաղաքակրթութեամբ ծաղկելու նախաշրջանէ մը որ Խալտեան ժամանակաշրջանը եղաւ։ — Հետաքրքրական են տեղեկութիւնները, որոնք կը տրուին վերջին քսանամեակի ընթացքին խալտագիտութեան հետախուզութեանց և անոնց արդիւններուն մասին. ասոր մէջ ամենէն նշանաւորներն են Մառի և Օրբելու ղեկավարութեամբ Վանայ բերդին վրայ գտնուած Սարտար Գ.ի տարեգրքը. անգնահատելի գանձ մը խալտեան նախահայկական պատմութեան և Նոր Պայագիտի մէջ Թագ. Աւգարէգեանի միջոցաւ գտնուած արձանագրութիւնը Թուսա Ա.ի, որոնց հետ միաժամանակ լէյման-Հաուրդ հրատարակեց իր երկհատոր գործը, օշայաստան երբեմն եւ այժմ, Խաղեան արձանագրութեանց անձ մասին հաւաքածոյով հանդիւրձ. Կը խորհի, ինչպէս Սէյս, թէ Վանայ սեպագրութեանց բանալին պէտք է որոնել բուն իսկ Վանեան լեզուի ուսումնասիրութեան մէջ և վրացերէն և կովկասեան լեզուներու բառազանձով և քերականութեամբ մեկնաբանել վանական սեպագրերը։ Այս ուղղութեամբ Սանտալ-

ճեանէ կատարուած աշխատանքներուն վերաբերմամբն պատճառ կը ցուցնէ այդ միջոցին սեպագրերու ընթերցումին դեռ նախնական վիճակի մէջ լինելը. յորմէ հետէ օտայն լեզուներէն այդ գործը կանոնաւորուեցաւ, արդիւնները աւելի խոստմնալից են, եւ նկատելի է ըսել թէ խալտագիտութիւնը այժմ մտած է արդէն գրական գիտութեան հունին մէջ։ Այդ կերպով է որ Նոր Պայագիտի մէջ գտնուած Թուսա Ա.ի արձանագրութիւնը յաղողութեամբ կարգացին եւ Թարգմանեցին Քալանդար, Ղափանեանց, Ավտարլեդեան, Սէյս, Էսային։ Ստանաւոր դժուարութիւնն օր հետեանք են մասնակի հանգամանքներու. Ժողովուրդի մը դրականութիւնը կատարելապէս բացատրելի պարենաւ համար հարկ է բովանդակապէս ճանշնալ անոր պատմական կեանքը և զայն թողկացնող ալլազան ներայինները։ Այդ երեւոյթներուն հետզհետէ պարզունելն է որ պիտի հասկցուի, զոր օրինակ, թէ Խուրի և Խալի յորդոյններուն տարբերութիւնը հնչաբանական է լոկ, և Ն. Ք. ԺԳ. դարուն Խալի առնուով ծանօթ Խուրի ժողովուրդը նոյն այն ազգն է որ Ն. Ք. Թ. դարուն իր արձանագրութեանց մէջ ինքզինքը Խալի կը կոչէ։ Եթէ Խուրի-Խալի ցեղախօսական այս չազկապումին հանդէպ, կ'աւելցնէ լրջօրէն, հարկ լինի դեռ վերապահութեամբ շարժել, վստահութեամբ պէտք է շեշտել խալի-խալ-խալ այսինքն խալ-խալ-խալ ածանցումին վրայ. ու իր խանգավառութիւնը չափ չունի իր իսկ բառերով՝ ապառաժական աւանդութեան և գիտական փաստին վաւերականութեան այսուխի գործովդ դժմախիդմանումին առկա։ Երբեմնիկ հոգի, որ քառասուն գարեբու մութին մէջ շատ աւելի խիղիւրակներ կը վազէ, որքան մենք պիտի չկարենալինք քալել օր ցերեկով արեւ լոյսին տակ։ Իր այդ գեղեցիկ խոյանքին մէջ է որ կը մտածէ թէ եթէ աննման Մարիուարտ հասած ըլլար հայերէն հնագոյն բառերու և տեղանուններու խուրրի և խալս սեպագրերու միջոցաւ ստուգաբանութեան յաղողութիւններուն, որոնք իր մանէն ետքը տեղի ունեցան, պիտի հրաժարէր գանոնք իրանական փոխառութիւն նկատելու իր կարծիքէն։ — Յոյց տալու համար թէ խալս տեպն պետութեան անկումէն և հետեւաբար նաեւ խալս սեպագրերու արդեւնախի դա-

գարոււմէն հտըը մնաց ստկայն այդ արձա-
նագրութեանց լեզուն կամ անոր մօտաւոր
մէջ լեզուն բարբառը խօսող ժողովուրդը,
իր կրօնքին և անոր անհրաժեշտ մասերը
կազմող վհուկութեան և կոխարդական ալ-
ուեստին սովորութիւններուն հետ, մէջ կը
բերէ կարստի թեւազրական մէկ տեսու-
թիւնը երկարացող բառին մասին, այդ բառը,
ըստ գերման գիտնականին, հեռու այն հա-
սարակ իմաստէն՝ որով սովոր ենք հասկը-
նալու զայն, կը նշանակէ յուճուքագիր.
ու «երկաթ»ը հոն . ոչ թէ մետաղն է այլ
եղանակաւորեալը ծրջնայ (ջուրմ, կրօնա-
փան գաղտնիքներու պաշտօնեայ) կամ ծրջն
(զաղաղի պաշտօնեայ) ծայրիներուն լատի-
ներէն orcus, orcanus, և կը համապատաս-
խանէ մէկ կողմէն իրանական ալիսերէնի
կախարդ բառին, և միւս կողմէ կրեթական
kuretesին, որ կը նշանակէ կախարդ երկա-
թագործները և գիւսական երկաթագիտե-
րը Իրեւ ապացոյց տրուեց անու-
թեան, էմինի հետեւողութեամբ կը յիշէ
նոյնպէս մեր հեթանոս գրականութեան վեր-
ջամասցութիւններէն՝ մատանք մհհնից,
պատմութիւնք մհհնից, մատեանք թագա-
ւորաց, ամբաւ գրուցաց մատեանք, նախնի
վիպական զրոյցք, երգք վիպասանաց, երգք
թուելեաց, որոնց առաջինները անտարա-
կոյս քուրմերու գործեր էին, ու ամէնքն ալ
կամ ի վաղուց սեպագրուած, և կամ խալ-
տեան սեպագիր գրականութեան դադարու-
մէն ետքը, այլ գրչութեամբ գրի առնուած . . .
իսկ վերջիններէն՝ հինէն մնացած նմոյշներ
բանաւոր գրականութեան — Իբրեւ այլապէս
շահեկան հարց կը յուզէ նաեւ սա խնդիր
թէ սեպագիր գրականութեան դադարումէն
և անոր լեզուին մոռացումէն վերջ (Ն. Գ.
600 թուականէն մինչև հայ գիրերու գիւտը,
Գ. Վ. Իբր 433—450), շուրջ հազարամեայ
տեղեւորութեան միջոցին, ի՞նչ գրականութիւն
էր այդ որ գործածուեցաւ մեր մէջ քաղա-
քական, գիտութեական եւ հասարակական
պէտքերու առթիւ, ու համեմատական ան-
կիւնէ ուղեւոր նկատել հարցը, կը գիտէ թէ
գրացի իրանի մէջ սեպագիրներու վերջա-
նալէն յետոյ, մինչ գիտութեական և պատ-
մական արձանագրութեանց համար գոր-
ծածուեցաւ հին պարսկականը, առեւտրա-
կան և այլ յարաբերութեանց համար՝ արա-
մերէնը, որոնք տեղեցին մինչև Սասանեանց

անկումը, յետոյ տեղի տալու համար արա-
բերէնին, որու առեւն՝ նշանակելի երեւոյթ՝
բուն ազգ. Զարսի բարբառն ալ գրականա-
ցաւ Թիրտուսիով. մեր մէջ նշաններ կան
թէ ասորերէնը, պարսկերէնը և յունարէնն
է որ գործածուեցան իրեւ գրական լեզու,
երբեմն յաջորդաբար, երբեմն միասնաբար,
և յաճախ ալ իւրաքանչիւրը որոշ մարդե-
րու մէջ — Բնական անցումով մը, այս
գլուխին վերջին մասին մէջ Սաֆրաստեան
կը զբաղի հայ գիրերու կամ նշանագիրերու
հարցով. Իրաւամբ անշուշտ, կը նկատէ թէ
այս խնդիրը իր բոլոր ծալքերովը դեռ չէ
լուսաբանուած: Ու տարուելով իր մասնա-
ղութեանը մէջ յալես ծալք շինած սեպա-
գիրերու գաղափարէն, կը խորհի որ անկէջ
անշատաբար կարելի չէ ըմբռնել գիրերու
գիւտին գործը: Այս մասին իրեն յետաքն-
ուելի ժ. Գ. դարու հայ մեծ միտքի մը, Վար-
դան վարդապետի վկայութիւնը և Բալուի
սեպագիրներուն շուրջ յորինուած աւան-
դութիւնը, Դանիէլեան գիրերուն մէջ կ'ուզէ
տեսնել նախամետրոպիտան տառերու աւան-
դութեան թանձրացումը. ու Մետրոպիտե-
սիւքին մէջ ներկայացուած քարի վրայ
թաթի մը գրած տառերուն մէջ՝ Բալուի սե-
պագրութեան պատկերը: Մերագրութիւններ
կ'ընէ Մետրոպիտան անապարհագրի վրայ.
կը ջնջէ Սամոսը, գիտել տալով որ Սորե-
նացին չլիշեր զայն իրրեւ կղզի, և այդ ա-
նունը կը համարի Սամոսատին թերատ ձեւը
միայն, իսկ Սամոսատը կը նոյնացնէ Աւ-
մուշատի հետ, ըստ ձօֆմանի. կը ջնջէ Նը-
մանապէս Փիւնիկիէն, զայն ինթագրելով
գրչագրական չփոթութիւն մը Բաղնիկի ան-
ուն, որ անունն է Սարբերգէն Մալաթիա
տանող ճամբուն վրայ աւանի մը. այդ շը-
փոթութիւնը կը համարի հետեանք Աշմու-
շատը Սամոսատ և Սամոս կարգացուելուն.
ու այս ամէնը՝ որպէսզի գիրերու գիւտին
գործին կամ հարաջին թատերաձայր ցուցնէ
Բալուի շըջանը, և հարցը կապէ Բալուի
սեպագիւն արձանագրութեան հետ — Բայց
տրամախոհութեան ինքնին ոչ այնքան ու-
ժեղ կառուցուածքը ինքն իսկ կը կործանէ
յանկարծ երբ աղիւսակ ցուցակի մը միջո-
ցաւ կը փորձէ հաստատել թէ մեր այրու-
բնքը իրապէս կը ծագէր խալտեան սեպա-
գիրներէն, մինչ Հիւսպիման անառարկելի-
րէն ցոյց տուած է մեր տառերուն թէ՛ իրրեւ

դասակարգութիւն և թէ՛ իրեն ձեակազմութիւն յունականներէն սերուամբ, — Վերջին զլուխին մէջ, որ տիտղոսութեամբ և աշայոց լեզուի նախատարերք մակազգութեամբ, Մարքոս, թէ և շատ գիտնարութեամբ անշուշտ, ցուցնել թէ հայերէնի հիմքը, անոր կազմիչ նախատարերքը խալտեան սեպագրութեանց մէջ պէտք է որոնել. ան, խալտերէնէն է հայոց նախալեզուն: Մարդկային լեզուին արիական, սեմական և քամական խումբներէն տրոհման դասական վարդապետութիւնը չի խղճահարեւր բնաւ զինքը. ոչ միայն որովհետեւ մեծանուն Ն. Մառի տարփողած ճեմարեթոսեան դրութիւնէն ընդմիջտ խորտակուած կը համարի յիշեալ վարդապետութիւնը, այլ նաեւ որովհետեւ՝ ըստ այն տեսութեան նոյն իսկ՝ շատ կանուխէն արգելն խառնիւրտ կամ խալիքիւրտ, ըստ այնմ խալսերտ ժողովուրդները խառնուած կը կը նկատէ հնդեւրոպացի տարրերով, բացի ազնուականութիւնէն՝ որոնք երկրին նախնական բնիկներէն կ'իջնէին, և որոնք մնացին միշտ ոչ-հնդեւրոպական: Իր կարծիքով հայերէնը այն բոլոր բառերը, որոնք օտար լեզուներով միայն պէտք է մեկնաբանուին, Հայերէն արմատական բառարանը սեպագրութեանց լոյսով միայն պիտի կարելի ըլլայ բացատրել: Ստոյգ է թէ այդ ուղղութեամբ կատարուած ձեռնարկները լայն արդիւնքներ չեն ունեցած տակաւին. որովհետեւ հայ սեպագիր արձանագրութիւնները ամենամեծ մասամբ հողի տակ են դիտ, որովհետեւ զրտնուած խալտեան բառերը հազիւ քանի մը հարիւրեակ են տակաւին, և անոնց ընթերցումի գործը, հնաբանական կազմը և քերականութեամբ պարզուելու համար ժամանակի և աշխատութեանց պէտք կայ դեռ: Պիտի լինի այդ ամէնը, եթէ պեղումները շարունակուին ներկայ Հայաստանի մէջ եւ մանաւանդ Վասպուրականի շրջանին, Վանայ ծովի աւազանին մէջ՝ այսինքն չըլլա՞յ կայքը, որ խալտեան թաւադրութեան կեդրոնական աշխարհն էր: Այս տեսակէտով շատ յուսադրիչ կը գտնէ այդ քիչ միջոցներով ձեռք բերուած կարեւոր արդիւնքը:

Սոսկ կուհուհումով՝ իբրեւ բուն հայկական տիպ ունեցող բառերբու նմոյշ՝ յառաջ կը բերէ հետեւեալները. Աղխամալով (կապուած բեռի տեղ), Աղչկոբել (օտիւայել), Աղուած, Աղջաւոր, Աղաձիւր, Աղուբայ (տաշտաճաղի ոտակ), Ալափ (թալուած), Ալալ, Ամալ (լեցնել), որոնցմէ ոմանք սոսկեփորիկներէ և միւսները նարեկացոյ հոր Ստորով եպս.ի ժամապարգութեան մեկնութենէն է քաղած Մեծ Հայկազնեան բառգիրքը, այսինքն՝ իբր թէ՛ ժողովրդական և Անձեակացեաց բարբառներն իր այս դրոյթը աւելի շօշափելի ընծայելու համար կը ներկայացնէ երեք խալտեան սեպագիր արձանագրութեանց ընթերցումներու թարգմանութիւնները, ոգիի բռնէ շնանդով անոնց մէջ մասնանշել բառեր որոնք մերձաւորաբար գէթ պահուած կը համարի զբրական կամ բանաւոր հայերէնին մէջ. — Այդ երեք արձանագրութիւններն են Ա. Վաւնայ Ծպսամ գիւղին մէջ եղածը, որ Ստարաի Որդի ԻսպուրիկիճԳ Կ. Եսմաիւրի սէր կառուցումն առթիւ Բ. Մեմուայի արձանագրութիւնը՝ ձօնուած Տարիբիայի, Կարիպանի մէջ, որ մի ժայռարուր է, Վանայ ծովի ափին, Արտամետ աւանին մօտ կէտ ժամ գէպի աբմուռը. Գ. Իսպուրիկն Սիմոնի սաղմալկան պատմագրութիւնը Գեւորեց գիւղին մէջ. — Իր փորձած վերլուծումներուն մէջ թէ՛ և շատ աւելի են անոնք որ բանագրասիկ կը թուին, բայց կան ալ որ հետաքրքրաւոր կընան նկատուիլ. Կը յիշեց միայն այս վերլիններէն մի քանին. — Յայտնի է թէ լեզուական հնութիւնները աւելի տեղանուններուն մէջ է որ կը պահուին, թէ՛ երբեմն քիչ մը ձեափոխուելով. Այսպէս են Սեբաստիոյ գիւղանուններէն Կոլլունը և Կովեզը, որոնք հին Կոլլոնը և Camisa են, ինչպէս Վանայ Սիլկան և Մուսսանը (Մըւ Վրստան), զոր կարծես յաջողապէս կը վերլուծէ Սաֆրաստեան. Յայտնի է որ անոր վերջամասն ստանը՝ ոստանն է. իսկ նախաժայռը՝ ծրվ կամ ծվ՝ ինքը կը համարի նոյն՝ Իսպուրիկի նախալանիկ Եղիին հետ, այդ անուինի վերջին (ուլինի) նկատուելով աճած մաս լուկ. իսկ բուն արմատը իսլ. որուն նախատառը (ի) ինչպէս է, և Եւ՝ ծ-ի և պի՛ն վի փոխուած. այնպէս որ ծվսանը կը նշանակէ «Իսպուրիկի քաղաքը». ու այս օրինակները կը համարի ապացոյց խալտեան անունի մը մինչև մեր օրերը ապրելուն. Երկրորդ

արձանագրութեան մէջ գործածուած ուլլի (խաղողի տունկ) կը մերձեցնէ որքին: Այսինքն մէջ կը մատնանշէ՝ Սէյսի հետ հին Ալիսուի տեղանունը: Երրորդին մէջ՝ սուլիսունէն կը բերէ ծուախը, պուլուսնէն՝ պոլոզ գաւառաբառը, ուլլիէն՝ ուրթը, ծուէն՝ ծովը, ուեսաբին՝ Եսապը, մասին՝ մեծը, Եուրէն՝ զօր-զօրք, խուրասինէն՝ գաւառաբառ խոսոն, որ կը նշանակէ անկերթ բայց անվհեր (խրոխտ): Ուլուն՝ ուլին, որով և ուլուեսաբին՝ ուլլուեսապը, (արտորոք ճամբայ երթալ) — Երկար պիտի լինէր աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնել: Ինչ որ ցարդ ըսուեցաւ և յառաջ բերուեցաւ՝ կը կարծենք թէ բաւական է գաղափար մը կազմելու համար երկին բնութեանը և իսկութեանը մասին: Գալով անոր գիտական ներքին արժէքին գնահատութեան և իբրեւ ուսումնասիրութիւն ի՞նչ աստիճանով յաջողած լինելուն ներկայացման, ասիկա անշուշտ քննադատելի պարտականութիւնն է, զոր՝ պարտինք խոստովանել: Նորհաւորելի խզմտութեամբ եւ ձեռնհասութեամբ կատարեց բանասէր Տիար Արշակ Ալոյսյանեան, ընդառաջ գարով ամիսներ առաջ Ուսումնական խորհուրդի կողմէ այս մտքը իրեն եղած առաջարկութեան: Իր երկար և մանրամասն տեղեկատուութիւնը որ՝ իր կարգին՝ ուսումնասիրութիւն մըն է, կը յուսանք թէ անկարելի պիտի չլլայ հրատարակել Ս. Աթոռոյ Պաշտօնաթերթին մէջ: Այս իսկ պատճառաւ այստեղ բաւական լինի ըսել միայն թէ, ըստ իր եղբայրացութեան, Պ. Սաֆրաստեանի գործը, աշխատելից և շահեկան արդարեւ, բայց աւելի հմտական տեղեկութեանց ճոխ հաւաքում մըն է քան գիտական մեթոտով մշակուած ուսումնասիրութիւն մը: Թերութիւններ կը մատնանշէ անոնց մէջ՝ նոյն իսկ առաջադրուած ծրագրին ճշգրիտ և լրիւ գործարարութեան տեսակէտով, և կը թուի նկատել զայն գործ մը՝ շտապով և առանց խորագնդին քննութեանց կատարուած, ինչ որ սակայն անառիկ պահանջն էր այսպիսի մասնագիտական և բարձրօրէն լուրջ նիւթի մը նկարագրին: Բայց իր տեղեկագրէն անշատաբար գրուած նամակի մը մէջ համակրելի կը գտնէ այսպիսի ո՛րքան կարեւոր նոյնքան դժուարին աշխատութեան մը ձեռնարկելու անոր մտածումը — ես պիտի ըսէի յան-

գգնութիւնը — և յետոյ անոր ի սպաս դրած կորովը, և ասոր համար անարդար չի գտներ զայն քաջալերութեան արժանի նկատել:

Ուսումնական խորհուրդը, Գրական Մըրցանակի Թանձնատուովոյ իր հանգամանքով, իր վերջին նիստին մէջ զբաղեցաւ մրցանակի ներկայացուած գործերէն՝ քննութեան բովանցած յիշատակեալ այս երկուքով. ծանօթացաւ անոնց մասին տրուած տեղեկագրութեանց, անդրադարձաւ բուն իսկ գործերուն պարունակութեան, խորհրդակցութիւններ կատարեց նաեւ այդ երկերու ընդգրկած նիւթերուն կարեւորութեան, անոնց համար թափուած աշխատանքի որդեանութեան և այլ յարակից հանգամանքներու շուրջ, և, հիմնուելով զխաւորաբար քննիչներու դատաստանին և մասնաւորաբար իր տպաւորութեանց վրայ, հետեւեալ կերպով ճշգրիտ իր հայեցողութիւնը անոնց նկատմամբ:

Աճառեանի երկը, իբրեւ գործիք և առաջնորդ, հայագիտական և բանասիրական ուսումնասիրութեանց և ինքնին բանասիրական աշխատութիւն՝ իր մշակած նիւթով՝ գտաւ բարձրօրէն օգտակար, և իբրեւ պատրաստութիւն՝ իր մեթոտովը և անխնայ հետաքննութեան և մատենագրական խուզարկումի և մանրամասնեալ գասաւորութեան կերպերովը՝ կատարեալ. ու պիտի չվարանդարժանի համարել զայն ամբողջ մրցանակին, եթէ միայն՝ փոխանակ մինչ և Ժ. Գարու սկիզբը հասցուեցած լինելու՝ պարունակէր մինչ և մեր օրերու բովանդակ ժամանակաշրջանը:

Սաֆրաստեանի երկին հանդէպ բնականաբար նոյնը չէր կրնար լինել իր հայեացքը, երբ մասնաւոր անգամ մը ես և աւելի մօտէն վերահասու եղաւ անոր պարունակութեան, առաւելութեանց և թերութիւններուն, զորս այնքան անաչառօրէն մատնանշէ ըրած էր իր յարգելի քննադատը. բայց ի վեր անդր յիշուած պատճառներով, պատշաճ և նոյն իսկ արդար համարել իր համակրութիւնը յայտնել հեղինակին:

Այս նկատողութիւններով, «Սրբոց Թարգմանչաց Դուրեան-Մըցանակ»ի 120 ոսկւոյ երեք չորրորդը, իննսուն ոսկի, սահմանեց իբրեւ պարգև Պրոֆ. Հրաչեայ Աճառեանի, իր «Հայ Սննդանուանց բառարանին», և մէկ չորրորդը, երեսուն ոսկի, Պ. Արշակ Սաֆրաստեանի՝ իր «Հայոց հնագոյն պատմութիւնն ու լեզուն», ըստ սեպա-

գրութիւններին, պատմաքննական մի փորձն երկին առթիւ:

Հրապարակաւ ծանուցանելով Ուսումն. Խորհրդոյ այս որոշումն ու տնօրինութիւնը, պատիւ ունիմ եւ պարտականութիւն՝ շնորհաւորութեան եւ յարգալից սիրոյ եւ օրհնութեան զգացմամբ ի հետուստ ողջունել առաջինը, մեծ բանասէրը եւ բազմամուտ եւ բազմարդիւն հայը, եւ ամէնուս համակրանքը արտայայտել հրկորդին, երիտասարդ մտաւորականին, մաղթելով առաւել արդիւնաւորութիւն հայագիտական կարեւոր ուսումնասիրութեանց, — Չեմ կրնար վերջացնել երրորդ երկամեակի այս տեղեկագիրը, առանց շեւրմ շնորհակալութեան՝ յարգելի քննադատներուն, Գրոֆ. Կ. Բամամջեանի եւ Տիար Սրշալ Ալպոյանեանի, իրենց յօժարամիտ յանձնառութեան եւ խղճամիտ տեղեկագրութեանց համար: Օրհնէ Աստուած հայուն կեանքն ու կրօնքը, միտքն ու սիրտը, գիրն ու գրիչը, իր անցեալին եւ ապագային սիրովը միշտ կենդանի պահէ զանոնք:

ԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԱԳՐԱՐՈՒ ԳՈՎԱՆ Ի ՎԵՐ

«ԱՅԳԵԿՈՒԹՔ» (*)

Գ. Բ. Նուրիկեանի այս հատորը այն ցանցառ գիրքերէն է որոնց գրուած չէլլալով ճշմարիտ, ու կրնամ պնդել, անփոխարինելի զրկանք մը պիտի կազմէր արեւմտահայ գրականութեան ընդհանուր արդիւնքին մէջ: Ու ասիկա, անկասխանաբար բոլոր այն հարցերէն որոնք գրականութիւնները կը կերպարեն երբ ասոնք ապրող organismeներ են ու կը կրկնեն զիրենք արտադրող ժողովուրդներու հոգին: Ո՛ճ, արտայայտման կատարելութիւն, փալլ ու շքեղանք. — բոլորը նկատի ունիմ երբ կը գրեմ սա տողերը գիրքի մը առթիւ ուր ամենէն շատ արհամարհուած են անոնք: Չեմ գիտեր, պէ՛տք պիտի ըլլար խօսիլ նաեւ մեռած գրականութեանց արժէքէն:

Իրողութիւն է որ «Այգեկութեան» հոգեւայ իրրեւ թանկ միութիւն մը աւելնալ անի խառնարկ ըմպի համար իրապէս անփոխարինելի յիշատակարաններուն որոնց արժէքը այսօր հետեւ ենք իր ճշգրիտ յարկին մէջ գնահատել (զանց ընելով զբաղի ծիծաղելի իմաստակութեամբ որ զանոնք ուրաշնայու թթու փոտասիրութիւնը կը ջնասայ պարտկել արուեստի խնդրական, կնգծ, առնուազն եսակուր լոգոնկներով) բայց որոնց ցեղանիշ նկարագիրը քիչ քիչ կը յընտարկանայ մեր տղին, մանուսնդ հիմա, երբ հայ բարբառով գրուած գործերը, մեր հայրենիքին մէջ կամ անկէ դուրս, հետզհետէ կ'այլանան, կը մերկանան գրականութիւն մը արդարացեցող ընդհանուր ոգիէն, ըլլալու համար անհատներու աւելի կամ նուազ փարթամ, ճիշդ ցուցատալտալներ: Անոնք որ կը կարգանա այսօրուան գիրքերը, մասնաւորապէս անոնք որ մեր երկրէն կը մատուցուին մեր վայելուածին, արդար կրկնով մը ստիպուած են անդրադառնալ ահաւոր կորուստին:

Անշուշտ, մեր կամեցողութենէն վեր ու դուրս, այլապէս անժուժելի ազգայնիք կը միջամտեն, մեր վրայ բռնադիրու սա ընթացքը: Ու իրերու այս դասաւորման դէմ մեր կողմէ, գիտակցուած, արի ու արու պայքար մը, խնդրական կը մնայ միշտ իր արդիւնքէն: Բայց մեր պարտքէն դուրս չէ գտնէ գործիլ անուններու վրայ որոնք մեր նոր գրականութեան մէջ ցեղային տարրին եռանդուն տարփանդները եղան, երբեմն պարզ, միամիտ, երբեմն խոր, հեռահայեաց հանգանակներով, ու իրենց պզտիկ արուեստին, միջոցներուն ներածէն շատ աւելի անդին անցան, մեզի կտակելով գործեր, որոնց գեղարուեստական նկարագիրը ամենէն ու չէ պիտի զբաղեցնէր մեզ, մեզմէ վերջինները, քանի որ այս տարազին տակ այնքան անխալուն շնորհներ կը տեղաւորուին, շրջանով, օրուան ճաշակներով պայմանաւոր: Պէշիկթաշլեանի որ տաղարանէն ինչ որ մեզի կը խօսի այսօր, քիչ բան է երբ բազդատուի աւելի նուազ համբաւով գիրքերու որոնք պարզ գործաւորներու կը պարտինք: «Պապիկ եւ քոռնիկ», «Համով հոռով», «Պանդուխտներու կեանքներ», Թլլա-թլկնիի եւ Բ. Զարգարեանի գործերուն կա-

(*) «Այգեկութեան», հրատարակութիւն Գ. Բեւեթիանի Նուրիկեանի, 1937, Նիւ-Եօք: